

УДК 347(477)«08/19»(075)

І. Й. Бойко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН У КИЇВСЬКІЙ РУСІ (ІХ – ХІІ СТ.)

Постановка проблеми. Серед багатьох історико-правових явищ сьогодні велике значення має дослідження цивільного права України. Історичне походження й розвиток, зокрема українського цивільного права, пов'язується з Руською Правдою Київської Русі. Актуальність цієї теми полягає в доведенні безперервності становлення й розвитку правового регулювання цивільних відносин в Україні від найдавніших часів до сучасності. Пізнання історії цивільно-правового регулювання майнових відносин у Київській Русі передбачає вивчення становлення й розвитку цивільно-правових норм, судових рішень, які вплинули на подальший розвиток правового регулювання цивільних відносин українського народу.

Стан дослідження. Питання цивільно-правового регулювання майнових відносин у Київській Русі були предметом наукового інтересу як російських, так і українських учених ХІХ – ХХ ст., зокрема Б. Грекова, В. Сергієвича, К. Софроненко, С. Юшкова, В. Гончаренка, П. Захарченка, П. Музиченка, В. Рубаника, В. Кульчицького та інших.

Метою статті є з'ясування особливостей правового регулювання майнових відносин у Київській Русі (ІХ – ХІІ ст.) шляхом аналізу права власності та зобов'язального права за Руською Правдою.

Виклад основного матеріалу. На території сучасної України протягом VII–IX ст. мешкали такі східнослов'янські племена, як поляни, древліани, сіверяни, волиняни (давніші назви – дуліби, бужани), білі хорвати, уличі, тиверці. Зазначені в літописі племена були етнополітичними об'єднаннями – союзами племен.

Сучасні дослідники наголошують, що союзи східнослов'янських племен на території України вже в VII ст. представляли одну етнокультурну, мовну й політичну групу, яка за названими ознаками виразно відрізнялася від північних східнослов'янських племен. Пізніше об'єднувчі тенденції між ними лише посилювалися, що сприяло консолідації в IX ст. східнослов'янських племен із центром у Києві [1, с. 19]. Економічне й політичне зближення східних слов'ян на межі VIII – IX ст. привело до широкого політичного об'єднання навколо Києва в єдину державу – Київську Русь, ядром, центром якої були нинішні українські землі.

Зародження й розвиток приватної власності, майнової нерівності, майнових відносин у суспільстві зумовили необхідність врегулювати ці суспільні стосунки. На перших етапах розвитку майнових відносин у східних слов'ян їх регламентацію здійснювали звичаї. З розвитком соціально-економічних відносин, розширенням цивільного обороту в Київській Русі значна увага приділялася регулюванню права власності.

Відповідно до норм Руської Правди суб'єктами права власності були князі, княжі й земські бояри, дружинники, духовенство, ремісники, купці, смерди. До суб'єктів права власності можна віднести закупа, оскільки Руська Правда нада-

вала за купу право відлучатися з двору господаря для того, щоб заробити кошти для повернення боргу. Майно закупа виступало відокремленим, оскільки він мав право ним розпоряджатися на свій розсуд. Суб'єктами права власності не могли виступати челядь і холопи. Проте серед категорій холопів вирізнялися ролейні холопи, які, будучи «посадженими на землю», мали право, на відміну від «обільних» холопів, мати у своїй власності певне рухоме майно, тоді як земля залишалася власністю їх господаря [8, с. 31].

Руська Правда регламентувала правовий статус власника. Власник мав право розпоряджатися майном, укладати договори, отримувати доходи з майна, вимагати захисту належного йому майна у випадку порушень із боку інших осіб на це майно.

Аналіз норм Руської Правди дає право вважати, що об'єктами права власності були земля, коні, робоча худоба, одяг, зброя, знаряддя праці, торгові товари тощо. З виникненням правового регулювання майнових відносин земля виступала найголовнішим об'єктом права власності. Основними формами земельної власності в Київській Русі були князівський домен, боярська вотчина, монастирська вотчина, особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади (общини), індивідуально-сімейна земельна ділянка, незаселені вільні (державні) землі, верховним власником яких виступав великий князь як глава держави.

У Руській Правді не було спеціальних норм про земельну власність. Як зазначалося, феодална земельна власність існувала у вигляді князівських доменів, боярських і монастирських вотчин та засновувалася переважно на князівських пожалуваннях. Джерелом її набуття спочатку були заїмка, освоєння вільних земель зусиллями холопів і залежних селян. Пізніше головним способом набуття землі стало пряме її захоплення в сусідських територіальних громадах («окняжіння», «обоярення» землі). Право боярської та монастирської власності на землю набувалося на основі дарування з боку князя, а власність громади на землю базувалася на природному праві. У Київській Русі існувала відмінність між поняттями «земельна власність» і «земельне володіння». Аналіз Руської Правди свідчить про те, що в Київській Русі права на землю виникали з права власності на вулики (борті). Земля, на якій стояли вулики, мала назву «бортна», а межі називалися «бортні».

Вотчина була однією з форм феодалної земельної власності Київської Русі. Власник вотчини мав право передати її в спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін «вотчина» походить від слова «отчина», тобто батьківська власність. Вотчини виникли в процесі формування приватної феодалної власності на землю, їхніми власниками в IX – XI ст. були князі, а також князівські дружинники й земські бояри – спадкоємці родоплемінної верхівки. Після прийняття християнства сформувалося вотчинне землеволодіння церкви, яким володіли представники церковної ієрархії (митрополит, єпископи) і великі монастирі. Існували різні категорії вотчини: родові, куплені, надані князями тощо, що суттєво впливало на можливість власників вільно розпоряджатися нею. Так, володіння родовими вотчинами обмежувалося державою й родичами. Власник такої вотчини був зобов'язаний служити тому князеві, на землях якого вона знаходилася, а без згоди членів роду він не міг її продати, обміняти тощо. У випадку порушення цих вимог власника позбавляли права на вотчину. Це свідчить, що в епоху Київської Русі володіння

вотчиною не було прирівняним до права власності на неї. У період роздробленості вона стала основною формою феодалного землеволодіння, що постійно зростала за рахунок нових князівських надань, захоплення общинних земель, купівлі, обміну тощо. Це привело до зростання впливу власників вотчини на політичне життя. Володіння знатних бояр зазвичай складалося з кількох вотчин, які часто знаходилися в різних регіонах держави та не утворювали жодного господарського механізму. У відношенні спадкування вотчин їх власники користувалися деякими правами й привілеями в галузі судочинства, збору податків тощо. У великих вотчинах формувалася власний адміністративно-господарський апарат, який займався організацією їхньої господарської життєдіяльності. У період розпаду Київської Русі так називали також окремі удільні князівства (княжі столи-престоли), які успадковувалися князем від батька. На Любецькому з'їзді 1097 р. було здійснено невдалу спробу припинити князівські міжусобиці на основі принципу «каждый держит отчину свою».

У Київській Русі основними способами набуття феодалної земельної власності були надання князем земель за службу та для служби, освоєння вільних земель («заїмка», «займанщина»), пряме захоплення общинних земель («окняжіння» й «обоярення» землі), купівля, дарування, міна, спадкування.

Основу феодалного ладу Київської Русі становила приватна власність на землю. Згідно з нормами звичаєвого права, Руської Правди та відповідно до судових рішень способами набуття права власності на землю в Київській Русі були володіння, давність володіння, успадкування та дарування [9, с. 10]. Тому Руська Правда багато уваги приділила саме закріпленню й захисту феодалної власності на землю. Норми Руської Правди визначаються ідеєю охорони, насамперед господарства феодалів-вотчинників, хоча вони певною мірою захищали й окремі соціально-економічні інтереси селян від порушень із боку феодалів, які могли спровокувати селянські повстання.

Закріплення й посилення захисту права феодалної власності на землю регламентувалося в найдавнішій Короткій редакції Руської Правди. Зокрема, ст. 32 передбачала штраф за пошкодження князівської борті, а ст. 34 встановлювала високий штраф за переорювання межі та знищення межового знаку (12 гривень незалежно від соціального статусу власника). У Поширеній редакції Руської Правди законодавець більш диференційовано визначав випадки порушення бортних, ролейних, дворових меж, що дало підставу стверджувати про подальший розвиток феодалного господарства (насамперед завдяки общинним землям), зростання випадків порушення права приватної власності тощо. Із цього видно, що охорона приватної власності була важливою функцією держави. Так, згідно зі ст. 71 Поширеної редакції Руської Правди за знищення знаку власності на бортних деревах накладався високий штраф (12 гривень). Це означало насамперед захист самого принципу приватної власності, на який посягав порушник.

Аналіз ст. ст. 13, 14 Короткої редакції дає право стверджувати, що Руська Правда розрізняла право власності та право володіння, оскільки визначала порядок відібрання речі, що перебувала у володінні іншої особи. Згодом у ст. 44 Поширеної редакції було регламентовано питання про неправомірне володіння, вимагаючи від

фактичного володільця не лише повернення речі справжньому власникові, а й виплати компенсації за користування нею [10, с. 10–12].

Таким чином, у законодавстві Київської Русі, зокрема в Руській Правді, окремих князівських постановках і грамотах, відображено процеси становлення й розвитку інституту права власності, які відбувалися в Київській Русі. У Руській Правді, яка складалася протягом тривалого часу, досить чітко простежується, як руське суспільство переходило у своєму розвитку від одного етапу до іншого, як відмирили пережитки родового ладу, як формувалися нові економічні відносини, як набирали обертів процеси феодалізації суспільства.

Київська Русь досягла високого для свого часу рівня економічного розвитку. Головну роль в економіці Київської Русі відігравало сільське господарство, яке мало давні традиції. Особливо успішно розвивалося землеробство, рівень якого визначався якістю обробітку ґрунту та системою сівозмін. У Київській Русі існувало декілька систем землеробства, що зумовлювалося відмінностями клімату, рослинності та ґрунтів в окремих її районах. Загалом землеробство в Київській Русі досягло такого агротехнічного рівня, який забезпечував відносно високу продуктивність праці та врожайність.

У Київській Русі зобов'язання виникали за двома підставами: у результаті укладення договору та у зв'язку із заподіянням шкоди. Зобов'язання виникали насамперед із договорів купівлі-продажу, позики, поклажі та заподіяння шкоди. У Руській Правді закріплено такий порядок відносин: якщо продавець продавав чужу річ, то договір вважався недійсним. Така річ поверталася власникові, а покупець звертався до продавця з вимогою відшкодувати збитки. Власник речі мав право вимагати її повернення володіючим невластником із виплатою компенсації за користування нею [6, с. 52]. Для зобов'язань, які виникали з договорів, характерним було те, що невиконання стороною деяких зобов'язань могло не лише тягти за собою майнові стягнення, а й давати потерпілій стороні право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань (продаж у холопи). Це було пережитком рядових відносин, за яких майно належало не конкретній особі, а громаді.

Договір мав назву «ряд» та укладався в усній формі на торзі в присутності свідків або митника. Про письмову форму укладення договорів Руська Правда не згадує. Перші письмові договори купівлі-продажу землі, що дійшли до нас, було укладено в Новгороді. У Київській Русі найбільш поширеними були такі договори, як купівля-продаж, позика, міна, поклажа, особисте наймання тощо. Договір купівлі-продажу був одним із найбільш давніх і поширених у Київській Русі. Про його існування свідчать насамперед русько-візантійські договори. Порядок укладення договору купівлі-продажу та порядок вирішення спорів, які могли виникнути в результаті його укладення, отримали чітку регламентацію в Руській Правді. Так, у ст. 16 Короткої редакції визначено порядок купівлі-продажу челядина, ст. ст. 37, 39 Поширеної редакції регулювали порядок добросовісного набуття речі. Мали місце факти купівлі крадених речей. Якщо продавець продавав річ, яка йому не належала за правом власності, то договір купівлі-продажу вважався недійсним. Тому річ передавали її власнику, а покупець подавав позов до продавця про відшкодування збитків. Особливе значення мав договір щодо продажу себе

в рабство. У цьому випадку договір обов'язково укладався в присутності свідків (послухів).

Важливе місце серед договорів належало договору позики. За договором позики одна особа позичала в іншої особи гроші, продукти, речі тощо. Цей договір укладався публічно, у присутності свідків (послухів). Винятки допускалися лише для позик на суму не більше 3 гривень. У цих випадках для стягнення боргу (за відмови боржника) кредитор достатньо було скласти присягу (ст. 52 Поширеної редакції). Боржник був зобов'язаний сплачувати відсотки, які називалися «резами» (для грошей), «наставом» (у разі позики меду), «присопом» (у випадку позики жита). Відсотки були надто високими, з короткострокової позики розмір їх не обмежувався, вони стягувалися щомісячно. Проте якщо сплата боргу тривала понад рік, то замість щомісячних відсотків стягувалися річні, розмір яких становив 50% суми боргу (ст. 51 Поширеної редакції). Після повстання 1113 р., спрямованого проти свавілля лихварів, князь Володимир Мономах, враховуючи небезпечність для північної верхівки масових народних виступів, обмежив стягнення відсотків двома роками, після чого поверненню належала лише взята в борг сума. Якщо кредитор отримав відсотки за три роки (що становило 150% боргу), він втрачав право на повернення боргу (ст. 53 Поширеної редакції).

У Київській Русі між купцями укладався також спеціальний договір позики, за яким кредит надавався для збільшення торгового обороту. Цей договір ґрунтувався на довірі, не вимагав присутності свідків. У випадку виникнення майнового спору питання вирішувалося очищувальною присягою кредитора (ст. 48 Поширеної редакції).

Високий рівень торгівлі в Київській Русі вимагав врегулювання банкрутства купців. Руська Правда розрізняла три види банкрутів. Перший вид – банкрутство без вини внаслідок стихійного лиха, аварії морського судна, пожежі або розбійницького нападу. У цьому випадку купцю надавалося право на відстрочку щодо сплати боргу. Другий вид – банкрутство, коли купець проп'є або програє в карти чужий товар. У цьому випадку кредитори на свій розсуд могли або чекати повернення боргу, надавши банкруту відстрочку, або продати його в рабство. Третій вид – злісне банкрутство, коли неплатоспроможний боржник, залишений без кредиту своїх громадян, брав позику в гостя з іншого міста або чужоземця та не повертав її. Такий банкрут продавався в рабство. З отриманих від продажу банкрута та його майна грошей спочатку відшкодовувалися збитки князеві, потім приїжджим гостям, а залишок розподілявся між місцевими кредиторами.

Аналіз норм Руської Правди дає право говорити про договір особистого найму. За цим договором відбувався перехід права наймача на особу наймита. Наймання на службу (тіунство, ключництво) призводило до холопства того, хто наймався, якщо про інше спеціально не зазначалося в договорі. Цей договір найбільш повно відображав соціальну несправедливість і соціальну нерівність, які існували у феодальній Київській Русі, адже найчастіше наймання призводило до феодальної залежності.

Висновки. У Київській Русі цивільно-правові відносини врегульовувалися переважно Руською Правдою на високому, як для того часу, рівні. Руська Правда була першим кодифікованим збірником юридичних норм на українських землях.

За рівнем врегулювання цивільно-правових норм вона була прогресивним джерелом права. Особливо яскраво це простежується на правовому становищі жінки. В основі цивільно-правового регулювання в Київській Русі знаходився інститут права власності. Спочатку власністю могло бути лише рухоме майно, а з другої половини XI ст. – земля. Виникнення й розвиток приватної власності сприяли оформленню інститутів зобов'язального та спадкового права. Сімейно-шлюбні відносини були компетенцією церкви.

Література

1. Мицик Ю. Історія України : [навч. посібник] / Ю. Мицик, О. Бажан, В. Власов. – 3-тє вид., допов. і перероб. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – 595 с.
2. Новий довідник: історія України / упор. : С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко, О. Іванюк. – К. : ТОВ «Казка», 2006. – 736 с.
3. Гончаренко В. Тернистий шлях до незалежності / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 7. – С. 3–14.
4. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : [підручник] / З. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 500 с.
5. Велесова книга: духовний заповіт предків / ритм. пер. укр. мовою Б. Яценка. – Вид. 2-е. – К. : Велес, 2006. – 256 с.
6. Історія українського права : [посібник] / І. Безклубий, І. Гриценко, О. Шевченко та ін. – К. : Грамота, 2010. – 336 с.
7. Прадум М. Нація золотих комірців / М. Прадум. – Тернопіль : Мандрівець, 1994. – 215 с.
8. Рубаник В. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження / В. Рубаник. – Х. : Легас, 2002. – 352 с.
9. Бачур Б. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Б. Бачур ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 20 с.
10. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : в 2 т. / [Ю. Білоусов, І. Калаур, С. Гринько та ін.] ; за ред. Р. Стефанчука та М. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009– . – Т. 1. – 2009. – 1168 с.

Анотація

Бойко І. Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX – XII ст.). – Стаття.

У статті розглянуто цивільно-правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX – XII ст.). Значну увагу зосереджено на аналізі права власності та зобов'язального права Київської Русі. Визначено джерела права, які регулювали майнові відносини в давньоруський період.

Ключові слова: правове регулювання, майнові відносини, Київська Русь, право.

Аннотация

Бойко И. Й. Правовое регулирование имущественных отношений в Киевской Руси (IX – XII вв.). – Статья.

В статье рассмотрена гражданско-правовая регуляция имущественных отношений в Киевской Руси (IX – XII вв.). Значительное внимание сосредоточено на анализе права собственности и обязательного права Киевской Руси. Определены источники права, регулирующие имущественные отношения в древнерусский период.

Ключевые слова: правовая регуляция, имущественные отношения, Киевская Русь, право.

Summary

Boyko I. Y. Legal regulation of property relations in Kievan Rus (IX – XII cent.). – Article.

The civil legal adjusting of property relations is considered in to Kievan Rus (IX – XII cent.). Considerable attention concentrated on realization of law of ownership and obligation law for Kievan Rus. The sources of law that govern property relations in the Old period are reviewed.

Key words: legal adjusting, property relations, Kievan Rus, right.